

Irene Vallejo

Papyrus

De geschiedenis van de wereld in boeken

Uit het Spaans vertaald door Adri Boon

MEULENHOF

Inhoud

Proloog	11
I GRIEKENLAND BEDENKT DE TOEKOMST	21
De stad van de geneugten en de boeken	23
Alexander: de wereld is nooit genoeg	28
De Macedonische vriend	33
Balanceren op de rand van de afgrond: het Mouseion en de bibliotheek van Alexandrië	41
Een verhaal over vuur en gangen	71
De huid van de boeken	85
Een detectiveachtige missie	99
Homerus als raadsel en als ondergang	101
De verloren wereld van de orale literatuur: een tapijt van echo's	107
De stille revolutie van het alfabet	131
Stemmen uit de mist, aarzelende tijden	142
Leren schaduwen te lezen	153
Het succes van weerspannige woorden	159
Het eerste boek	161
Ambulante boekwinkels	166
De religie van de cultuur	172
Een man met een waanzinnig geheugen en een groep avant-gardistische meisjes	176
Weefsters van verhalen	194
Het is de ander die me mijn geschiedenis vertelt	212
Het drama van de lach en onze schuld aan de stortplaatsen	229
Een hartstochtelijke relatie met woorden	239
Het gif van de boeken: hun broosheid	258
De drie vernietigingen van de bibliotheek van Alexandrië	265
Reddingsboten en motten	283
Zo beginnen we zo vreemd te zijn	298

II DE WEGEN VAN ROME	305
Een stad met een slechte reputatie	307
De literatuur van de nederlaag	314
De onzichtbare drempel van slavernij	328
In den beginne waren er de bomen	336
Arme schrijvers, rijke lezers	338
Een nieuwigheid	353
Boekhandelaar: een vak vol gevaren	364
Kinderjaren en het succes van het boek met bladzijden	384
Openbare bibliotheken in waterpaleizen	402
Twee mannen uit Hispania: de eerste fan en de rijpe schrijver	412
Herculaneum: de conserverende verwoesting	418
Ovidius krijgt het aan de stok met de censuur	423
De zoete inertie	428
Reis naar het binnenwerk van boeken en hoe ze genoemd moeten worden	432
Wat is een klassieker?	440
Canon: de geschiedenis van een rietstengel	452
Scherven van vrouwenstemmen	465
Wat als eeuwig werd beschouwd van korte duur	471
Durf te herinneren	482
Epiloog	487
Noten	491
Bibliografie	515
Dankwoord	521
Register	523

*Voor mijn moeder,
stevige hand van katoen*

‘Het lijken allemaal teken­tjes,
die letters, maar binnenin zitten stemmen.
Elke bladzij is een eindeloze doos vol stemmen.’

MIA COUTO, *Vrouwen van as*

‘The inert signs of an alphabet
become living meanings in the mind.
Literacy, like all learned activities,
appears to alter our brain organization.’

SIRI HUSTVEDT, *Living. Thinking. Looking*

‘It pleases me to think how astonished
old Homer, whoever he was,
would be to find his epics on the shelf
of such an unimaginable being as myself,
in the middle of an unrumored continent.’

MARILYNNE ROBINSON, *When I Was a Child I Read Books*

‘Lezen is altijd een verplaatsing, een reis,
een weggaan om elkaar te ontmoeten. Lezen,
hoewel doorgaans een zittende activiteit,
maakt in ons weer de nomade wakker.’

ANTONIO BASANTA, *Lezen tegen het niets*

‘Een boek is vooral,
een vat waarin de tijd rust.
Een fantastische list waarmee het verstand
en het menselijke gevoel een overwinning behaalden
op dat kortstondige, vloeiende karakter,
dat de levenservaring voerde
naar het niets der vergetelheid.’

EMILIO LLEDÓ, *Boeken en vrijheid*

Proloog

Mysterieuze groepen mannen te paard trekken over de wegen van Griekenland. Vanaf hun akker of vanuit de deuropening van hun hut kijken de boeren er argwanend naar. De ervaring heeft geleerd dat alleen gevaarlijke mensen reizen: soldaten, huurlingen en slavenhandelaars. Ze fronsen het voorhoofd en grommen tot ze hen in de verte weer zien verdwijnen. Gewapende vreemdelingen, daar moeten ze niets van hebben.

De ruiters galopperen zonder te letten op de dorpsbewoners. Maandenlang hebben ze bergen beklommen, ravijnen bedwongen, valleien doorkruist, rivieren doorwaad, zijn ze van eiland naar eiland gevaren. Hun spieren zijn gehard, ze hebben weerstand opgebouwd sinds ze deze vreemde opdracht kregen. Om hun missie te volbrengen moeten ze zich wagen in vijandige gebieden van een wereld die bijna permanent in oorlog is. Ze zijn jagers op zoek naar een zeer bijzonder soort prooi. Stille, sluwe prooien die geen sporen achterlaten.

Als die verontrustende gezanten zouden gaan zitten in een of andere havenkroeg om wijn te drinken, gebakken inktvis te eten en zich al kletsend met onbekenden te bezatten (voorzichtigheidshalve doen ze dat nooit), hadden ze fantastische verhalen kunnen vertellen. Ze hebben zich begeven in door pest geteisterde oorden. Ze hebben provincies doorkruist waar alles is platgebrand, ze hebben gekeken naar de nasmeulende as van de verwoestingen en het geweld van opstandelingen en huursoldaten op voet van oorlog. Aangezien er van allerlei grote gebieden nog geen kaarten bestaan, zijn ze verdwaald en hebben ze dagenlang in de brandende zon of gegegeld door stormen rondgedoold zonder te weten welke kant ze op gingen. Ze hebben smerig water moeten drinken waar ze vreselijke diarree van kregen. Als het regent blijven de karren en ezels vastzitten in plassen; vloekend en tierend trokken ze eraan tot ze op hun

knieën vielen en de modder kusten. Als ze ver van een onderkomen worden verrast door het donker hebben ze alleen hun mantel om zich te beschermen tegen de schorpioenen. Ze hebben kennisgemaakt met de gekmakende plaag van vlooien en met de voortdurende angst voor struikrovers die de wegen onveilig maken. Rijdend door eindeloze woestenijen stolt het bloed hun vaak in de aderen bij de gedachte dat een horde bandieten hen met ingehouden adem, verscholen in een bocht van de weg, opwacht om hen te overvallen, koelbloedig te vermoorden, hun tassen te roven en hun nog warme lijken achter te laten in het struikgewas.

Logisch dat ze bang zijn. De koning van Egypte heeft hun grote sommen geld toevertrouwd voordat hij hen wegzond om aan de overzijde van de zee zijn bevelen uit te voeren. In deze tijd, slechts enkele decennia na de dood van Alexander, is reizen met veel geld op zak erg riskant, bijna een zelfmoordactie. En hoewel dolken van rovers, besmettelijke ziekten en schipbreuk een dergelijke kostbare missie dreigen te doen mislukken, staat de farao erop om zijn agenten vanuit het land aan de Nijl op pad te sturen om hen in alle windrichtingen grote afstanden te laten afleggen en grenzen te laten passeren. Vol ongeduld en smartelijke dorst verlangt hij er vurig naar in bezit te krijgen waar zijn mannen, het hoofd biedend aan onbekende gevaren, heimelijk jacht op maken.

De boeren die voor de deur van hun hut gaan zitten om te kijken wat er gebeurt, de huurlingen en struikrovers, ze zouden allemaal grote ogen hebben opgezet en hun mond zou van ongeloof zijn opengevallen als ze hadden geweten waar die buitenlandse ruiters achteraan zaten.

Boeken, ze zochten boeken.

Het was het best bewaarde geheim van het Egyptische hof. De Heer van de Twee Landen, op dat moment een van de machtigste mannen op aarde, zou zijn leven hebben gegeven (nou ja, dat van anderen, zo gaat het altijd met koningen) om alle boeken van de wereld te bemachtigen voor zijn grote bibliotheek van Alexandrië.

Hij joeg de droom na van een absoluut volmaakte bibliotheek, die alle werken van alle schrijvers sinds het begin der tijden te vinden zou omvatten.

Ik ben altijd een beetje bang om de eerste zinnen te schrijven, om de drempel van een nieuw boek over te gaan. Als ik alle bibliotheken ben afgegaan, als mijn schriften bol staan van koortsige notities, als ik geen aannemelijke smoesjes meer kan bedenken, en zelfs geen onzinnige om te blijven uitstellen, treuzel ik toch altijd nog een paar dagen en begrijp dan wat het betekent om laf te zijn. Ik voel me er gewoonweg niet toe in staat. Alles zou er moeten zijn – de toon, de humor, de poëzie, het ritme, de beloften. De nog ongeschreven hoofdstukken zouden zich eigenlijk al moeten aandienen, vechtend om het licht te zien, in de kweekbak van de gekozen woorden om te beginnen. Maar hoe doe je dat? Mijn bagage bestaat op dit moment vooralsnog uit twijfels. Bij elk nieuw boek keer ik terug naar het beginpunt, met mijn hart weer net zo wild kloppend als alle andere eerste keren. Schrijven is proberen te ontdekken wat we zouden schrijven als we schreven, zo zei Marguerite Duras het, met eerst een infinitief, dan een onvoltooid verleden toekomstende tijd en ten slotte een voorwaardelijke vorm van het werkwoord, alsof ze de bodem onder haar voeten voelde splijten.

In wezen is het niet zo anders dan al die andere dingen die we ooit voor het eerst hebben gedaan zonder te weten hoe het moest: een andere taal spreken, autorijden, moeder zijn. Leven.

Na de kwellingen van de twijfel, na alle uitvluchten en manieren van vooruitschuiven te hebben uitgeput, bied ik op een warme julimiddag het hoofd aan de eenzaamheid van een blanco pagina. Ik heb besloten mijn boek te beginnen met het beeld van een paar raadselachtige jagers op zoek naar hun prooi. Ik identificeer me met hen, houd van hun geduld, hun stoïcisme, de tijd die ze verliezen, de traagheid en de adrenaline van hun zoektocht. Jarenlang heb ik gewerkt als onderzoekster, heb ik bronnen geraadpleegd, heb ik

me gedocumenteerd en geprobeerd inzicht te krijgen in historisch materiaal. Maar nu het erop aankomt schijnt de waargebeurde en gedocumenteerde geschiedenis die zich gaandeweg openbaart me zo verbazingwekkend toe, dat die mijn dromen binnendringt en onwillekeurig de vorm aanneemt van een verhaal. Ik voel de verleiding in de huid te kruipen van de mannen die dravend over de wegen van een oud, gewelddadig en woelig Europa op zoek zijn naar boeken. En als ik nu eens begin met het vertellen over hun reis? Het zou kunnen werken, maar hoe zou ik het skelet van de feiten apart moeten houden van het spierweefsel en het bloed van de verbeelding?

Ik geloof dat het startpunt net zo fantastisch is als de zoektocht naar de mijnen van koning Salomo of de Ark des Verbonds, maar de documenten bewijzen dat er daadwerkelijk zoiets bestond in de megalomane geest van de Egyptische koningen. Misschien dat het in de derde eeuw v.Chr. de enige en meteen laatste keer was dat de droom om alle, echt alle, boeken ter wereld bijeen te brengen in een universele bibliotheek verwezenlijkt kon worden. Tegenwoordig komt het ons voor als de fascinerende plot van een abstract verhaal van Borges – of misschien als diens natte droom.

In de tijd van het grote project van Alexandrië bestond er niet zoiets als een internationale boekenmarkt. Boeken kon men kopen in steden met een lange culturele traditie, maar niet in het jonge Alexandrië. De teksten vertellen dat de koningen gebruikmaakten van het enorme voordeel dat de absolute macht bood om hun collectie te verrijken. Wat ze niet konden kopen, confisqueerden ze. Als het nodig was kelen door te snijden of oogsten te vernietigen om in het bezit te komen van een boek dat ze wilden hebben, zouden ze daarvoor het bevel geven met als excuus dat de schittering van hun land belangrijker was dan onbeduidende scrupules.

List en bedrog maakten uiteraard deel uit van het repertoire aan dingen die ze bereid waren te doen om hun doel te bereiken. Ptolemaeus III had zijn zinnen gezet op de officiële versies van de werken van Aeschylus, Sophocles en Euripides, die sinds hun premiè-

re tijdens de dramacompetities bewaard werden in het archief van Athene. De gezanten van de farao vroegen of ze de kostbare rollen mochten lenen, zodat hun klerken er nauwgezette kopieën van konden maken. De Atheense autoriteiten eisten een exorbitante borg van vijftien zilveren talenten – dat bedrag zou nu miljoenen dollars zijn. De Egyptenaren betaalden, betuigden met diepe buigingen hun dankbaarheid, beloofden plechtig de rollen terug te bezorgen voordat er – laten we zeggen – twaalf maantijden verstreken waren. Ze dreigden zichzelf met vreselijke vervloeking als de boekrollen niet in ongeschonden staat geretourneerd zouden worden, waarna zij ze zich uiteraard toe-eigenden en afzagen van de borg. De leiders van Athene moesten zich die diepe krenking laten welgevalen. De trotste metropolis uit de tijd van Perikles was vervallen tot een provinciestad van een rijk dat onmogelijk kon wedijveren met het machtige Egypte, de grootste producent van graan, de olie van die tijd.

Alexandrië was de belangrijkste haven van het land, en de stad was het nieuwe epicentrum. Het is van alle tijden dat een economische grootmacht onbekommerd zijn wil kan opleggen. Elk schip – waar het ook vandaan kwam – dat aanlegde in de bibliotheekstad werd direct doorzocht. De douaneautoriteiten namen elk geschreven document dat ze aan boord aantroffen in beslag, lieten er op nieuwe papyrusvellen een kopie van maken, gaven het afschrift terug en hielden zelf het origineel. Deze teksten, verkregen via inbeslagname, belandden op de planken van de bibliotheek met een korte herkomstaanduiding ('scheepsfonds').

Wanneer je aan het hoofd van de wereld staat is geen verzoek te gek. Het schijnt dat Ptolemaeus III boodschappers zond naar de leiders van alle landen op aarde. In een verzegelde brief vroeg hij hen de moeite te nemen hem simpelweg alles wat ze hadden te sturen voor zijn verzameling: werken van hun dichters en prozaschrijvers, van redenaars en filosofen, van artsen en waarzeggers, van historici en alle anderen.

Bovendien – en dat is mijn opening van dit verhaal – stuurden de

koningen hun agenten op pad over gevaarlijke wegen en zeeën van de destijds bekende wereld, met een zak vol duiten en de opdracht om zo veel mogelijk boeken te kopen en waar ze zich ook bevonden de oudste kopieën te vinden. Die zucht naar boeken en de prijs die ze bereid waren ervoor te betalen, trokken schurken en vervalsers aan. Er werden nagemaakte kostbare manuscripten aangeboden, het papyrus werd bewerkt zodat het er oud uitzag, meerdere werken werden aan elkaar gelast tot een volumineuze rol en er werden allerlei andere kunstgrepen toegepast. Een enkele geleerde met gevoel voor humor vermaakte zich met het schrijven van vernuftige pastiches: pure zwendelarij, bedoeld om de begerigheid van de Ptolemaëen te prikkelen. De titels waren amusant en ze zouden zelfs tegenwoordig nog gretig aftrek vinden, bijvoorbeeld: *Wat Thucydides verzwegen*. We hoeven Thucydides maar te vervangen door Kafka of Joyce om ons een voorstelling te maken van de verwachting die werd gewekt toen de vervalsers aanklopte bij de bibliotheek met de gefingeerde memoires en de schandelijke geheimen van de schrijver onder zijn arm.

Ondanks het voorzichtige vermoeden van fraude vreesden de verantwoordelijken voor de aankopen van de bibliotheek een boek te laten schieten dat achteraf waardevol zou kunnen blijken, en zich zo de woede van de farao op de hals te halen. Om de zoveel tijd liep de koning langs de rollen van zijn verzameling, net zo trots als bij het inspecteren van de wacht. Hij vroeg Demetrius van Phalerum, de ordebewaker van de bibliotheek, hoeveel boeken ze inmiddels hadden. En Demetrius informeerde: 'Er liggen nu meer dan 200.000 rollen hier, o Koning; en ik doe mijn uiterste best om ervoor te zorgen dat het er binnenkort 500.000 zullen zijn.' De honger naar boeken in Alexandrië begon trekken van een waanzinnige passie te vertonen.

Ik ben geboren in een land en een tijd waarin boeken makkelijk te krijgen zijn. Bij mij thuis liggen ze overal. Als ik druk aan het werk ben en voor mijn onderzoek tientallen boeken leen bij bibliotheken

liggen ze meestal in hoge stapels op stoelen of zelfs op de vloer. Ook opengevouwen met de rug naar boven als een puntdak dat op zoek is naar vier muren om een huis te kunnen vormen. Om te voorkomen dat mijn zoontje van twee jaar de bladzijden kreukt leg ik ze tegenwoordig op stapeltjes op de rugkussens van de bank, en als ik ga zitten om uit te rusten voel ik de hoeken ervan in mijn nek prikken. Als ik de prijs van boeken afzet tegen de huren in de stad waar ik woon, blijken mijn boeken dure huurders te zijn. Maar ik denk dat ze stuk voor stuk, van de grote fotoboeken tot de oude gelijmde pockets die zich altijd proberen te sluiten als mosselen, het huis wel veel gezelliger maken.

Het verhaal van de inspanningen, de expedities en de ontberingen teneinde de planken van de bibliotheek van Alexandrië te vullen, kan aantrekkelijk lijken vanwege het exotische ervan. Het zijn vreemde gebeurtenissen, avonturen zoals de tot de verbeelding sprekende zeereizen naar Indië op zoek naar specerijen. In het hier en nu zijn boeken zoiets gewoons, zo ontdaan van het aura van technologische vernieuwing, dat voorspellingen over het verdwijnen ervan niet van de lucht zijn. Om de zoveel tijd lees ik bedroefd in de krant een artikel waarin wordt gesteld dat boeken hun beste tijd gehad hebben, dat ze praktisch al helemaal verdrongen zijn door elektronische dragers en het moeten afleggen tegen de eindeloze verleidingen van de vermaaksindustrie. De grootste pessimisten beweren dat het bijna gedaan is met een tijdperk en dat we voor een ware apocalyps staan van boekhandels die zullen moeten sluiten en bibliotheken waar geen mens meer komt. Ze lijken erop te wijzen dat binnen afzienbare tijd boeken alleen nog te zien zullen zijn in de vitrines van etnologische musea, naast speerpunten uit de prehistorie. Met dat in mijn hoofd laat ik mijn blik gaan over de eindeloze rijen boeken en lp's, me afvragend of een oude vertrouwde wereld inderdaad op het punt van verdwijnen staat.

Weten we het zeker?

Het boek heeft de tand des tijds doorstaan, heeft bewezen een langaansloper te zijn. Telkens als we wakker werden uit de droom van een revolutie of de nachtmerrie van een humanitaire ramp was daar altijd nog het boek. Zoals Umberto Eco zegt behoort het boek tot dezelfde categorie als de kakkerlak, de hamer, het wiel of de schaar. Eenmaal uitgevonden valt er niets meer aan te verbeteren.

Uiteraard heeft technologie een verblindende kant, een kracht die sterk genoeg is om oude monarchieën te doen wankelen. Toch verlangen we allemaal naar dingen die we kwijt zijn geraakt – foto's, archieven, oude werkstukken, herinneringen – als gevolg van de snelheid waarmee producten verouderen. Eerst waren het de liedjes op cassettes, daarna de films opgenomen op vhs-videobanden. We doen wanhopige moeite om te verzamelen wat door de nieuwste technologie binnen de kortste keren alweer in onbruik is geraakt. Toen de dvd verscheen werd ons voorgelust dat het opslagprobleem eindelijk voorgoed opgelost was, daarna werden we verleid met nog kleinere schijfjes, die weer nieuwe afspeelapparatuur vereisten. Het merkwaardige is dat we nog wel een manuscript kunnen lezen dat meer dan tien eeuwen geleden met engelengeduld gekopieerd is, maar dat we niet meer een video of een diskette van nog maar enkele jaren geleden kunnen bekijken, tenzij we in het rommelhok alle opeenvolgende computers en afspeelapparatuur hebben bewaard als in een museum van vergankelijkheid.

Laten we niet vergeten dat het boek sinds vele eeuwen onze bondgenoot is geweest in een oorlog waarover de geschiedenisboeken zwijgen. De strijd om onze meest waardevolle scheppingen te bewaren: de woorden, die slechts een zuchtje wind zijn; de fictie die we verzinnen om betekenis te geven aan de chaos en om daarbinnen te kunnen overleven; de ware, valse en altijd voorlopige kennis die we krassen in de harde steen van onze onwetendheid.

Daarom besloot ik me onder te dompelen in dit onderzoek. Vóór alles waren er vragen, zwermen vragen: wanneer verschenen de eerste boeken? Wat is de verborgen geschiedenis van alle pogingen om

ze te vermenigvuldigen of juist te vernietigen? Wat is gaandeweg verloren gegaan, en wat heeft men kunnen redden? Waarom zijn sommige boeken klassieken geworden? Hoeveel zijn er ten prooi gevallen aan de tand des tijds, aan de klauwen van het vuur, aan het gif van het water? Welke boeken zijn verbrand uit haat, en welke boeken zijn met de grootste hartstocht gekopieerd? Dezelfde?

Dit verhaal is een poging om het avontuur van de boekenjagers voort te zetten. Op een bepaalde manier zou ik hun onwaarschijnlijke reisgenoot willen zijn, op zoek naar verloren manuscripten, onbekende geschiedenissen en stemmen die op het punt staan te verstommen. Misschien waren die verkenners slechts dienaren van koningen bezeten door een megalomane obsessie. Misschien beseften ze niet het belang van hun opdracht, die hun absurd voorkwam, en mompelden ze 's nachts, liggend onder de sterrenhemel terwijl de kooltjes van het vuur uitdoofden, dat ze het zat waren om hun leven op het spel te zetten voor de verlangens van een dwaas. Ze waren vast liever op een missie gestuurd met meer mogelijkheden om carrière te maken, zoals het neerslaan van een opstand in de Nubische woestijn of het inspecteren van de vracht van schepen die de Nijl bevoeren. Maar ik vermoed dat ze door alle boeken op te sporen alsof het de onderdelen van een verspreid geraakte schat betrof, zonder het te beseffen het fundament voor onze wereld legden.

I

GRIEKENLAND BEDENKT
DE TOEKOMST

De stad van de geneugten en de boeken

I

De vrouw van de koopman, jong en verveeld, slaapt alleen. Tien maanden geleden is haar echtgenoot weggevaaren van het eiland Kos in de Egeïsche Zee om koers te zetten naar Egypte, en sindsdien is er nog niet één brief aangekomen uit het land aan de Nijl. Zij is zeventien jaar, heeft nog geen kind gebaard en is het beu opgesloten te zijn in het gynaikeion, wachtend tot er iets gebeurt, zonder de deur uit te kunnen om geroddel te voorkomen. Er is niet veel te doen. Het rondcommanderen van de slavinnen leek in het begin nog leuk, maar haar dagen kan ze er niet mee vullen. Daarom is ze blij met bezoek van andere vrouwen. Het maakt haar niet uit wie er aanklopt, ze heeft een wanhopige behoefte aan afleiding om wat verlichting te brengen tijdens de loodzware uren.

Een slavin kondigt de komst aan van de oude Gilide. Dat belooft een poosje vermaak: haar vroegere min Gilide is los in de mond en weet met veel humor obsceniteiten te debiteren.

‘Moedertje Gilide! Het is maanden geleden dat je voor het laatst bent langs geweest.’

‘Je weet hoe ver weg ik woon, kind, en ik heb bijna geen kracht meer.’

‘Ja, ja,’ zegt de vrouw van de koopman, ‘jij hebt nog voldoende kracht om meer dan één man eens lekker te pakken.’

‘Spot er maar mee!’ antwoordt Gilide, ‘maar dat laat ik voortaan over aan jullie, de jonge generatie.’

Met een sluw glimlachje en veel omhaal van woorden maakt ze ten slotte duidelijk waarvoor ze gekomen is. Een jongeman, knap en sterk, die op de Olympische Spelen twee keer de prijs voor worstelen heeft gewonnen, heeft zijn oog laten vallen op de vrouw van de koopman. Hij brandt van verlangen en wil haar minnaar worden.

‘Niet boos worden, luister naar zijn voorstel. De doorn van de

hartstocht heeft zich in zijn vlees gedrongen. Gun jezelf een pleziertje. Of blijf je hier je stoel verwarmen?’ vraagt Gilide verleidelijk. ‘Voor- dat je het weet ben je oud en zal er van je frisheid weinig over zijn.’

‘Zwijg, zwijg...’

‘En waar is je man in Egypte mee bezig? Hij schrijft je niet, hij is je vergeten, en hij heeft zijn lippen vast bevochtigd aan een andere beker.’

Om de laatste weerstand van het meisje te breken beschrijft Gilide met radde tong alles wat Egypte, en in het bijzonder Alexandrië, haar verre en ondankbare echtgenoot te bieden heeft: weelde, de weldaad van een immer zoel en sensueel klimaat, gymnasia, schouwspelen, hordes filosofen, boeken, goud, wijn, jongelingen en zo veel aantrekkelijke vrouwen als er sterren fonkelen aan de hemel.¹

Dit is een vrije vertaling van het begin van een kort Grieks toneelstuk, geschreven in de derde eeuw v.Chr. en sterk gekleurd door scènes uit het alledaagse leven. Dergelijke korte werken werden vast niet opgevoerd, hoogstens bleef het bij een gedramatiseerde lezing. Humoristisch, soms scabreus, openen ze een venster op de gesloten wereld van mishandelde slaven en wrede meesters, koppelaarsters, moeders op de rand van wanhoop vanwege puberende kinderen of vrouwen die seksueel niet aan hun trekken komen. Gilide is een van de eerste koppelaarsters uit de literatuurgeschiedenis, een professional die de kneepjes van het vak kent en haar slachtoffers trefzeker weet te raken op hun zwakste plek: de universele angst om oud te worden. Ondanks haar wrede talent moet Gilide deze keer bakzeil halen. Het gesprek eindigt met lieve beledigingen van het meisje, dat haar afwezige echtgenoot trouw blijft – of wellicht beducht is voor de vreselijke gevaren van overspel. ‘Heb je soms je verstand verloren?’ vraagt de koopmansvrouw aan Gilide, maar ze troost haar ook door haar een slok wijn aan te bieden.

Naast de humor en de levendige toon is het een interessante tekst omdat erin naar voren komt wat voor beeld gewone mensen destijds van Alexandrië hadden: een stad van geneugten en boeken; de hoofdstad van seks en het woord.

De legende van Alexandrië werd almaar sterker. Twee eeuwen na het schrijven van de dialoog tussen Gilide en het meisje dat in verleiding werd gebracht, was Alexandrië het toneel van een van de bekendste erotische mythen aller tijden: de affaire tussen Cleopatra en Marcus Antonius.

Rome, in die tijd inmiddels het centrum van het grootste rijk in het Middellandse Zeegebied, was nog een doolhof van kronkelige, donkere, modderige straten toen Marcus Antonius voor het eerst Alexandrië binnenvoer. Opeens bevond hij zich in een bedwelmen- de stad met paleizen, tempels, brede avenues en monumenten die grootsheid uitstraalden. De Romeinen voelden zich zeker van hun militaire macht en koesterden het idee dat zij de toekomst hadden, maar ze konden niet op tegen de verleiding van een gouden verleden en decadente luxe. Met een mengsel van opwinding, trots en tacti- sche berekening gingen de machtige generaal en de laatste koningin van Egypte een politieke en seksuele alliantie aan die de traditionele Romeinen schokte. Tot overmaat van ramp zei men dat Marcus An- tonius de hoofdstad van het rijk van Rome naar Alexandrië wilde verplaatsen. Als het stel de strijd om de macht over het Romeinse Rijk had gewonnen dan zouden de toeristen nu misschien in drom- men naar Egypte stromen om zich daar te laten fotograferen in de Eeuwige Stad met haar Colosseum en fora.

Net als Alexandrië zelf belichaamt Cleopatra die merkwaardige mix van cultuur en sensualiteit. Plutarchus zegt dat ze in werkelijk- heid geen grote schoonheid was. De mensen stonden niet paf als ze haar op straat zagen langskomen. Wel stroomde ze over van charme, intelligentie en welbespraaktheid. Haar stem was zo zoetgevooid dat ze iedereen die naar haar luisterde ermee wist te betoveren. En haar tong, zo ging de geschiedschrijver verder, paste zich aan aan welke taal ook, als een rijk besnaard muziekinstrument. Ze was in staat zonder tolken te spreken met Ethiopiërs, Hebreeën, Arabieren,

Syriërs, Meden en Parthen. Gewiekst en goedgeïnformeerd overwon ze verschillende aanvallen in de strijd om de macht binnen en buiten haar land, hoewel ze de beslissende slag verloor. Het probleem is dat over haar alleen is gesproken vanuit het vijandelijke kamp.

Ook in deze stormachtige geschiedenis spelen boeken een belangrijke rol. Toen Marcus Aurelius meende op het punt te staan de wereldheerschappij in handen te krijgen wilde hij Cleopatra verblinden met een groot geschenk. Hij wist dat hij met goud, juwelen of banketten niet in staat zou zijn de ogen van zijn minnares te doen groeien van verbazing, omdat ze gewend was zich er dagelijks in ruime mate mee te omringen. Een keer, tijdens een in alcohol gedrenkte nacht, loste ze in een opwelling van uitdagend vertoon een knots van een parel op in azijn en dronk vervolgens het vocht op.¹ Vandaar dat Marcus Antonius koos voor een geschenk dat Cleopatra niet met een verveeld gezicht zou kunnen versmaden: hij liet 200.000 boeken neerleggen aan haar voeten, bestemd voor de grote bibliotheek.² In Alexandrië waren boeken brandstof voor passies.

Twee schrijvers, gestorven in de twintigste eeuw, leiden ons als gidsen door de verborgen kanten van de stad en voegen nog meer patina toe aan de mythe van Alexandrië. Konstantinos Kavafis was een obscure ambtenaar van Griekse herkomst, die zonder ooit promotie te maken werkte voor het Britse bestuur in Egypte, bij de afdeling Irrigatie van het ministerie van Openbare Werken. 's Nachts dompelde hij zich onder in een wereld van geneugten, kosmopolitische contacten en een internationaal kroegleven. Hij kende als zijn broekzak de wijk met bordelen, het enige toevluchtsoord voor zijn homoseksualiteit – ‘verboden en door iedereen diep veracht’, zoals hij schreef. Kavafis was een hartstochtelijke lezer van de klassieken en schreef zo goed als in het geheim.

In zijn gedichten die tegenwoordig het bekendst zijn herleven historische en fictieve personages, bewoners van Ithaka, Troje, Athene of Byzantium. Ogenscheinlijk persoonlijker wroeten andere gedichten – tussen ironie en verscheurdheid – in zijn eigen ervaring als

rijpe man: de weemoed om zijn jeugd, de leerschool van het genot of de angst voor het verstrijken van de tijd. Het thematische onderscheid is in wezen kunstmatig. Ronddolend door Alexandrië voelde hij de onzichtbare stad kloppen onder de werkelijke stad. Hoewel de grote bibliotheek was verdwenen trilden de echo's, zuchten en fluisteringen ervan nog na. Voor Kavafis maakte dat grote schimmenrijk de kille straten waar de levenden eenzaam en gekweld doorheen dwalen bewoonbaar.

De personages uit *The Alexandria Quartet*: Justine, Darley en met name Balthazar, die zegt hem nog te hebben gekend, herinneren voortdurend aan Kavafis, 'de oude stadsdichter'. Op hun beurt versterken de vier romans van Lawrence Durrell, een van die Engelsen die verstikt werden door het puritanisme en het klimaat van hun land, de erotische en literaire weerklank van de Alexandrijnse mythe. Durrell leerde de stad kennen in de woelige jaren van de Tweede Wereldoorlog, toen Egypte bezet was door Britse troepen en een broeinest was van spionage, samenzweringen en zoals altijd ook van geneugten. Niemand heeft nauwgezetter de kleuren en fysieke sensaties beschreven die Alexandrië wekte. De drukkende stilte en de hoge hemel in de zomer. De verzengende dagen. Het oplichtende blauw van de zee, de pieren, de gele oever. Landinwaarts het Mareotis-meer, dat soms wazig als een luchtspiegeling te zien is. En tussen het water van de haven en dat van het meer de talloze straten waar het stof, de vliegen en de bedelaars om elkaar heen wervelen. Palmen, luxueuze hotels, hasjiesj, bedwelming. De elektrisch geladen atmosfeer. Zonsondergangen in citroengele en paarse tinten. Vijf rassen, vijf talen, een tiental religies, de weerspiegeling van vijf vloten in het vette water. In Alexandrië, schrijft Durrell, ontwaakt het vlees en voelt het de tralies van de gevangenis.

De Tweede Wereldoorlog liet weinig over van de stad. In de laatste roman van het kwartet beschrijft Clea een melancholisch landschap. Tanks, vastgelopen op de stranden als skeletten van dinosauriërs, grote kanonnen als bomen geveld in een versteend bos, de

bedoeïenen verdwaald tussen explosieve mijnen. De stad die altijd al verdorven was, lijkt nu een enorme publieke pispot, besluit hij. Lawrence Durrell is na 1952 nooit meer in Alexandrië terug geweest. De Joden en Grieken, gemeenschappen die er duizenden jaren hadden gewoond, vluchtten weg na de Suezcrisis, het einde van een tijdperk in het Midden-Oosten. Reizigers die terugkeren naar Alexandrië vertellen me dat de kosmopolitische en sensuele stad alleen nog is te vinden in boeken.

Alexander: de wereld is nooit genoeg

3

Er is niet slechts één Alexandrië. Een hele reeks steden met die naam markeert de veldtocht van Alexander de Grote, van Turkije tot aan de rivier de Indus. In verschillende talen is de oorspronkelijke klank danig vervormd geraakt, maar soms is er nog iets van te onderscheiden. Alexandrette, Iskenderun in het Turks. Alexandrië van Karmanië, het huidige Kerman, in Iran. Alexandrië van Margiana, nu Merv, in Turkmenistan. Alexandria Eschata, dat vertaald zou kunnen worden als Alexandrië aan het Einde van de Wereld, thans Choedzjand in Tadzjikistan. Bucephala, de stad gesticht ter nagedachtenis aan het paard dat Alexander van kinds af aan had vergezeld, later Jelapur geheten, in Pakistan. De oorlog in Afghanistan heeft ons vertrouwd gemaakt met andere oude Alexandrië's: Bagram, Herat, Kandahar.

Plutarchus vertelt dat Alexander zeventig steden stichtte.¹ Hij wilde zijn aanwezigheid markeren zoals kinderen hun naam schrijven op muren of deuren van openbare toiletten ('Ik was hier', 'Ik heb hier overwonnen'). De atlas is de grote muur waar de veroveraar keer op keer zijn herinnering achterliet.

Wat Alexander dreef, de reden voor zijn tomeloze energie, die hem aanzette tot een veroveringstocht van 25.000 kilometer, was de